

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВАЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ
БИОЛОГИЯ-ТУПРОҚШУНОСЛИК ФАКУЛЬТЕТИ**

МИРПЎЛАТОВА НОЗИМА МИРАЗИМ ҚИЗИ

**ТОШКЕНТ ШАҲАР ЮНУСОБОД ТУМАНИ ДАРАХТ ВА БУТАЛАРНИ
ЎРГАНИШ**

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШИ

Илмий раҳбар:

Қишлоқ хўжалик фанлар
номзоди доцент
вазифасини бажарувчи
А.А .Маткаримова

ТОШКЕНТ – 2012

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I Боб . 1 БОБ. Тошкент шаҳри Юнусобод туманининг қисқача физик-географик тафсифи	6
II Боб Асосий қисм	8
2.1 Юнусобод тумани дарахт ва буталарнинг рўйхати	7
2.2 Юнусобод тумани дарахт ва буталарнинг ботаник тавсифи	10
III Боб Тошкент шаҳари Юнусобод тумани ўсимликларининг халқ хўжалигидаги аҳамияти	42
3.1 Тошкент шаҳар Юнусобод тумани дарахт ва буталарининг халқ хўжалигидаги аҳамияти	42
ХУЛОСА	44
Фойдаланилган адабиётлар	45

Кириш

Ер юзида ўсимликлар тури жуда кенг тарқалган. Бу ўсимликларни жазирама чўллардан тортиб, то баланд тоғлар чўққисигача бўлган турли тупроқ ва иқлим шароитида учратиш мумкин.

Инсоният ҳаёти ўсимликлар олами билан узвий боғланган. Барчага маълумки наботот олами инсонни тўйдиради, кийинтиради, ҳавони поклаб беради, сўлим гўшалар яратади, хўжалик ва қурилиш материали бўлиб хизмат қилади, кўзга завқ берадиган гўзал манзара яратади, тупроқни эрозиядан сақлаб намликни ушлаб туради, ўарорат беради.

Ўсимликлар ер юзасида содир бўладиган жараёнларда жуда катта рол ўйнайди. Яшил ўсимликлар атмосфера ҳавосидаги карбонат ангидрид ва тупроқдаги сувдан фойдаланиб, ёруғлик энергияси ёрдамида органик моддалар ҳосил қилади, бу моддалар ўсимликлар одам ва ҳайвонларнинг ҳаёт кечириши учун база ҳисобланади.

Ўсимликлар ҳавони карбонат ангидриддан тозалайди ва уни тирик организмлар нафас олиши учун зарур бўлган кислород билан бойитади.

Инсоният яшаб турган замин маълум бир даражада турли туман ўсимлик дунёси билан қопланган. Уларнинг барча тирик организмлар учун тутган ўрни ҳам жуда катта. ҳозирги кунда дунё бўйича 500 минга яқин ўсимлик тури мавжуд бўлиб шулардан 8% сув ўсимликлари, 50% дан ортиғи гули ўсимликлар, 27% ни замбуруғлар, қолганлари йўсин ва лишайниклар ҳисобланади.

Гули ўсимликлар бўлими турларга ниҳоятда бой, ўсимликлар дунёсида улар муҳим ўрин эгаллайди. ҳозирги вақтда гули ўсимликлар 533 оила, 13 туркум ва у 500000 га яқин турни ўз ичига олади.

Ўзбекистонда табиий ҳолда ўсадиган юксак ўсимликларнинг 4500, Ўрта Осиёда 8000, Ер юзида эса 500 мингдан ортиқ тури маълум. Менинг малакавий битирув ишим учун мавзу қилиб Тошкент шаҳар Юнусобод

тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталарни ҳар томонлама ўрганишни ўз олдимга мақсад қилиб қўйдим.

Тадқиқот мақсади: Асосий мақсадимиз Юнусобод тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталарни ўрганиб уларнинг ҳисоб китобини (инвертаризациясини) ўтказишдан иборат.

Тадқиқотнинг материали ва услуги. Материаллар асосан 2010-2011 йилнинг сентябр ойида малакавий битирув амалиёти вақтида йиғилган шахсий гербарийлардан ҳамда «Ботаника ва ўсимликлар физиологияси» кафедрасида сақланаётган гербарий материалларидан фойдаланилди.

Тадқиқот вазифалари:

- Юнусобод тумани атрофларидан гербарий материалларни тўплаш;
- Мавжуд ўсимликларни токсонамик таҳлил қилиш ва флористик таркибини аниқлаш;
- Аниқланган ўсимликларга ботаник тавсиф бериш;
- Ҳаётий шаклларига кўра гуруҳларга ажратиш;
- Ўрганилган ўсимликларни халқ хўжалигидаги аҳамиятига кўра таҳлили қилиш.

Тадқиқотнинг илмий услублари:

- Гербарий йиғиш, қуриштириш ва этикеткалаш умумий қабул қилинган қоидалар бўйича олиб борилди;
- Ўсимлик турларини аниқлаш учун ўбек ва рус тилида ёзилган аниқлагичлари ва “Флора Узбекистана” 6 томли китобларидан фойдаланилди;
- Турларининг латинча номлари “Определитель растений Средней Азии” 10 томли китоб, ҳамда Черепанов маълумотлари бўйича берилди;
- Ҳаётий шакллар бўйича ва амалий аҳамияти бўйича гуруҳларга бўлиш учун илмий адабиётлар ва интернет манбаларидан фойдаланилди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси ва илмий янгилиги:

- Юнусобод туманида олиб борилган ботаник тадқиқотлар умумий характерга эга бўлиб, уларда Юнусобод туманида тарқалган дарахт ва буталар алоҳида ўрганилмаган;
- Тадқиқотнинг илмий янгилиги шундаки, Юнусобод тумани атрофида ўсадиган дарахт ва буталар илк бор ўрганилди ва ҳар томонлама таҳлил қилинди.

1 БОБ. ТОШКЕНТ ШАҲРИ ЮНУСОБОД ТУМАНИНИНГ ҚИСҚАЧА ФИЗИК-ГЕОГРАФИК ТАВСИФИ

1.1 Тошкент шаҳрининг қисқача физик-географик тавсифи табиий шароити.

Тошкент шаҳри Ўзбекистон Республикаси пойтахти Марказий Осиёнинг йирик саноат транспорт чоррахаси ва илм-фан маданият марказидир.

Тошкент шаҳри ғарбий Тяншаннинг тоғ олди қисмида, Чирчиқ дарёсининг ўн соҳилидаги бир оз паст-баланд текисликда жойлашган. Майдони 260 км²

Релефи – Тошкент жанубга томон пасайиб борадиган тепаликлардан иборат, тоғ олди текислигида жойлашган. Энг баланд жойи денгиз сатхидан 315 м. Мирзо Улуғбек районидаги “Трактор” автостанциясига яқинида, энг паст жойи 380 м. Сергили районида, Чирчиқ дарёси соҳилида. Баландликларнинг умумий амплитудаси 130 м дан зиёд. Ер юзаси дарё ва қадимги каналлар водийлари шунингдек ораликдаги кенг ясси сув айирғич бўлган жарликлар билан бўлинган, пастлик жойларнинг қиялиги Салар, Шибли, Бўрижар, Қорақамишнинг ғарбий қисми субмеридионал водийлари, Қорасув ва салар водийларининг қуйи қисми, Қичқирик, Кайковус, Қорақамиш ўрта қисмининг тахминан кетлик бўйлаб йўналган водийлари кўпинча умумий қияликга нисбатан биров бурчак остида йўналган. Фақат Чирчиқ ва Бўзсув водийларигина умумий қияликга мос. Тошкент жойлашган дастлабки релеф ўрта плейстоцент Тошкент циклига мансуб аккумулятив пролювиал лёсс текислигидан иборат. Тошкент шаҳри топокарта К-42 планитдаги кардината 41. 17.Б “-41.25.0” шимолий кенгликда ва 69.15.22 “69.30.0” шарқий узоқликда Тошкент ва унинг атрофи иқлими континентал. Қиши нисбатан совуқ, ёзи қуруқ, иссиқ. Тошкентда бутун йил давомида кечаси кўпроқ шимолий шарқдан тоғ шамоли, кундузи эса шимолий ғарбдан

водий шамоли эсади. Қуёш ёғдуси йилда ўртача 2770 соат давом этади. Қуёшсиз кунлари бир йилда ўртача 36 кун.

Ҳавонинг ўртача йиллик температураси $13,3\text{ }^{\circ}\text{C}$. Энг иссиқ ой июл, ўртача температура $26,9$, энг совуқ ой январ, ўртача температура $-0,9\text{ }^{\circ}\text{C}$. шаҳарда абс.максимал температура $44\text{ }^{\circ}\text{C}$, абс.минимал температура $-30\text{ }^{\circ}\text{C}$. ўртача нисбий намлик 58% , энг кўпи -74% декабр- январда энг ками $40-44\%$ ёз ойларда кузатилади. Кузнинг биринчи ярмида нисбий намлик баҳордагига нисбатан кам. Ёз ойларида кундузи $20-29\%$ намлик кузатилади. Айрим вақтларда 5% га тушади. Нисбий намлик 80% ва ундан ортиқроқ кунлар кам, айниқса ёз ойларида. Тошкентда йиллик ёғин миқдори ёзда энг кам март ойида максимал бўлади. Ўртача ёғин миқдори 387 мм қор қипламининг қалинлиги максимум 54 см га етади.

Ер ости сувлари. Тошкент шаҳри умумий майдонидан $22,9$ минг гектари ирригация тармоқлари билан суғорилади, асосий суғориш манбаси Чирчиқ, Бўзсув, Қора сув, Салар, Анҳор, Кайковус, Қорақамиш каби йирик магистрал каналлари шаҳобчалари билан Тошкентни шимолий шарқдан жанубий ғарбга томон кесиб ўтиб шаҳарни сув билан таъминлайди.

Тупроғи асосан воҳа бўз тупроғи, шунингдек бўз тупроқ минтақасининг гидроморфи ўтлоқ ва суғориладиган ўтлоқ тупроқлари учрайди.

2 БОБ. АСОСИЙ ҚИСМ

2.1. Юнусобод тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталарнинг рўйхати.

Юнусобод тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталарни ўрганиш асосида қуйидаги жадвалда рўйхатини келтирамиз.

Жадвал-1

Юнусобод тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталарни оила,
туркум, тур ва ҳаётий шакллари.

№	Оила	Туркум	Тур	ҳаётий шакли
1.	Pinaceae Қарағайдошлар	Pinus Қарағай	Pinus silvestris оддий қарағай	Дарахт
2.	Gupressaceae Сарвдошлар	Juniperus Арча	Juniperus virginiana- Виргин арчаси	Дарахт
3.	Magnoliaceae Магнолиядошлар	Liriodendron Лола дарахти	Liriodendron trillipifera Лола дарахти	Дарахт
4.	Platanaceae Чинордошлар	Platanus Чинор	Platanus orientalis Шарқ чинори	Дарахт
5.	Fagaceae Эмандошлар	Kilercus Эман	Kilucus robber Қизил эман	Дарахт
6.	Juglandaceae Ёнғоқдошлар	Juglans Ёнғоқ	Juglans regia Грек ёнғоғи	Дарахт
7.	Salicaceae Толдошлар	Salix - Тол, Populus -Терак	Salix alba Оқ тол Populus alba оқ терак	Дарахт Дарахт
8.	Malvaceae Гулхфйридошлар	Hibiscus Бўритароқ	Hibiscus syriacus Сурия бўритароғи	Дарахт
9.	Itaceae Қайрағочдошлар	Ilmus Қайрағоч	Ilmus androssovii Андросов қайрағочи	Дарахт
10.	Celtidaceae Қатранғидошлар	Celtis Қатранғи	Celtis sancasica Кавказ қатранғиси	Дарахт
11.	Moraceae Тутдошлар	Morus –Тут Broussonetia	Morus a lba Оқ тут Morus nigra	Дарахт

		Қоғоз дарахти	Шотут Broussnetia papirifera Қоғоз дарахти	
12.	Rosaceae Раънодошлар	Rosa Наъматак Chaenoniles Япон беҳиси Cotoneaster Иргай	Rosa canina Итбурун наъматак Chaenonaelis jorjnica Япон беҳиси Cotoneaster oliganthus Камгулли иргай	Дарахт
13.	Fabaceae Бурчоқдошлар	Gleditchia Пидичия Amorpha Аморфа Sorhora Софора Albizzia Альбиция	Gleditchia triacanthus Тикан дарахти Amorpha fruticosa Бутасимон аморфа Sophora japonica Япон софораси Albizzia julibrissin Шойи альбиция	Дарахт
14.	Hippocostanaceae Сохта каштандошлар	Aesculis Сохта каштан	Aesculus hippocastanum Сохта каштан	Дарахт
15.	Aceraceae Зарангдошлар	Acer Заранг	Acer platanjides Чинорбарг заранг	Дарахт
16.	Simaroubiaceae Айлантдошлар	Ailanthus Айлант	Ailanthus altissima Сассиқ дарахт	Дарахт
17.	Rhamnaceae Чилонжийдадошлар	Ziziphus Чилонжийда	Ziziphus jujuba Оддий чилон жийда	Дарахт
18.	Tiliaceae Жўкадошлар	Tilla Жўка	Tilla cardata Юракбарг жўка	Дарахт
19.	Elaeagnaceae Жийдадошлар	Elaeagnus Жийда	Elaeagnus angustifolia Ингичкабарг жийда	Дарахт

20.	Caprifoliaceae Шилвидошлар	Lonicera Учқат Sambucus Бузина	Lonicera micrantha Майдагул учқат Sambucus nigra Қора бузина	Дарахт
21.	Bignoniaceae Бигнониядошлар	Catalpa Катальпа	Catalpa bignonioides Бигнониянома катальпа	Дарахт

2.2. Юнусобод тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталарнинг ботаник тавсифи.

Оила- Қарағайдошлар- Pinaceae

Туркум- Қарағай- Pinus

Тур- Оддий қарағай- Pinus silvestrus

Қабила битта қарағайдошлар оиласига эга бўлиб, 10 та туркум ва 250 тага яқин турни ўз ичига олади.

Шимолий Евроосиё ва шимолоий Америкада “Тайга” деб аталадиган ўрмонларни ҳосил қилади. Қарағайдошлар асосан доим яшил қисман баргини тўқувчи дарахт ҳамда айрим ётиб ўсувчи буталардан ташкил топган барглари игнасимон, тангачасимон, ингичка наштарсимон турлича катталиқда. Қарағайдошларнинг барглари асосан кўп йиллик 2-7 йилгача тўқилмайди. Қуббалари айрим жинсли. Эркаклик (чангчи) қуббасидаги микроспорофилларда ў тадан микроспорангий (чангдон) жойлашган. Чанглар шамол ёрдамида тарқалишга мослашган. Урғочи (уруғчи) қуббасининг қоплагич тангача барглари қўлтиғида уруғ тангачалар жойлашган бўлиб, уларнинг юзасида уруғ куртак жойлашган. Уруғлари қанотчали. Қарағайдошлар барча игна барглилар оиласида энг катта оила бўлиб, ер юзида жуда кенг тарқалган.

Қарағайлар бўйи 20-30 метрга етадиган бир уйли доим яшил дарахт. Танаси тўғри тик ўсади, шохлари горизонтал жойлашган. Танаси қалин, тўқ

қўнғир рангли пўстлоқ билан қопланган. Ёш новдалари сарғиш рангли нина барглари қалин узун (8-15 см) тўқ яшил рангда қатик бўлади. Оддий қарағайнинг меваси (қуббаси) ўчи йили пишади. Қуббасининг узунлиги 6-10 см, эъни 3-4 см қўнғир жигар рангда. Уруғи майда узунлиги 5-6 мм, қўнғир қанотчалари бор. Бу ўсимлик ёввойи ҳолда қримнинг Ялта тоғларида ўсади. Қора қарағай Ўзбекистоннинг бир неча шаҳар ва қишлоқларида узок йиллардан бери маданий ўсимлик сифатида ўстириб келинмоқда.

Қарағай ҳар йили тупроқда ҳам яхши ўсади. Қарағай ёруғсевар тез ўсадиган чидамли бўлади. Уруғидан кўпаяди. Унинг тарқалиши ва ватани собиқ СССР ни Европа қисми Скандиновия, Португалия, Испания, Италия ва Югословия.

Оддий қарағайнинг бўйи 15-20 м бўладиган пирамидасимон дарахт. Пўстлоғи қизғиш қўнғир ёки кулранг. Нина барглари 15-25мм, зич жойлашган, ўткир учли. Оддий қарағайнинг ёғочи қурилишда шунингдек смола ва скинидор олишда кўп ишлатилади. (1-расм)

Ёзда нина барглاردан хушбўй мода чиқиб туради, улар атрофидаги ҳавога тарқалиб одамлар соғлиғига фойдали таъсир этади.

Оила- Сарвдошлар- Cupressaceae

Туркум- Арча- juniperus

Тур- Виргин арчаси- juniperus Virginiana.

Оилага 19 та туркум, 130 га яқин тур киради. Улар ҳар иккала ярим шарда ҳам тарқалган. Оила вакиллари бир ёки икки уйли дарахт ва буталар бўлиб, уларда смола гуллар бўлмайди. Барглари нинасимон ёки тангасимон, новдада қарамағқарши ёки халқасимон ўрнашган. Эркаклик қуббалари якка ҳолда бўлиб микроспорафиллари қалқонсимон микроспорангинлари 2-6 та. Эркаклик гамитафити редукцияланган. Урғочи (уруғчи) қуббасида қоплагич тангача барг ва уруғ тангачаси қўшилиб ўсиб биттага айланган, қоплагич тангача барги ёғочланган ёки юмшоқ этли (арчалар) дир.

Арча (*Juniperus*) туркумига 14 та тур киради. Шундан 3 та тури: Зарафшон арчаси (*Z.Zarafshchanica*) ярим шарсимон (*Z.Semiglobosa*) ва Туркистон арчаси. Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида тарқалган. Бундан ташқари Виргин арчаси (*Z. Virginia*) манзарали ўсимлик сифатида республикаимиз шаҳарларида ўстирилмоқда. Арчалар икки уйли ўсимликдир. Уларда эркаклик (чангчи) қуббалари кичик бўлиб микроспорафилларида 2-6 та микроспорангиялар ҳосил бўлади. Уларнинг эркаклик қуббалари бир йил дарахтда қиўлаб иккинчи йилнинг баҳорида пишиб етилади.

Виргин арчасининг бўйи 15-30 м гача бўлади. Унинг асли ватани Америка Қўшма Штатларининг шарқий қисмидир. Арча катта хўжалик аҳамиятига эгадир. Баъзи арчаларнинг ёғочи жуда қимматли бўлади.

Урдан қаламлар тайёрланади. Баъзилири дурадгорликда ёки тез чиримайдиган материал сифатида ер ости қурилишларида ишлатилади. Ўта Осиёнинг тоғли минтақаларида арчалар тупроқни ҳимоя қилувчи ҳамда сув сақловчи ўсимлик сифатида катта рол ўйнайди.

Ўзбекистонда манзарали дарахт сифатида ўстирилади. Арчалар тоғли туманларда эрозияга қарши курашда муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзида фитонцит ажратиши билан ҳавони микроблардан тозалайди. Улардаги эфир мойлари ҳам катта аҳамиятга эга.

Оила- Магнолиядошлар- *Magnoliaceae*

Туркум- Лола дарахти- *Liriodendron*

Тур- Лола дарахти- *Liriodendron tulipifera*.

Оила вакиллари дарахт ва буталардан иборат бўлиб, уларнинг 12 туркумга мансуб, 240 га яқин тури мавжуд. Улар асосан Жанубий Шарқий Осиёнинг ва Шимолий Американинг жанубий ғарбидаги ўрмонларда тарқалган. Барглари оддий. Гули тўғри, икки жинсли, гулкўрғон бўлаклари 6-12 ва ундан ҳам кўп. Чангчи ва уруғчилари кўп. Магнолиялар орасида доим яшил ва баргини тўкиб турадиган турлари бор.

Поясида иккиламчи ёғоч мавжуд, лекин трахеа ўрнида трахеидлар бўлади. Жанубий Америкада ўсадиган магнолиялар доим яшил, жанубий осиеда ўсадиганлари баргини тўкади.

Магнолия 30 метрга етадиган дарахт. Гуллари йирик, катталиги 10-25 см га етади. Гулқўрғони 3 қатор бўлиб жойлашган. Гултожи 6-12 та, чангчилари кўп. Магнолияларда уруғ куртак 6 тагача бўлади. Уруғчисида устунча бўлмайди, меваси катта узунлиги 5-7 см.. Бу оилага Лола дарахти ҳам киради. У бўйи 30-40 м ли дарахт.шунинг учун лола дарахти деб ном берилган. Магнолия ва лола дарахт сифатида Ўзбекистонда кўплаб экилади.

Лола дарахти манзарали бўлиши жиҳатидан катта аҳамиятга эга, Магнолиядошлар оиласига киради. Лола дарахтининг танаси тик, силлиқ. Тошкент шароитида бўйи 25 м ва каттароқ бўлади. Шох-шаббаси кенг пирамидал шаклда бўлиб, кейинчалик тухумсимон чўзиқ кўринишга киради. Япроғи Лира шаклида, тўқ яшил рангда, сирти эса ёзда ялтироқ, кузда сарғиш тусга, ҳатто тўқ мала ранга киради. Бу дарахт гуллаганда жуда чиройли бўлиб кўринади, сарғиш қизил тусда, лола шаклида бўлган йирик гуллари май охирида июнда очилади.

Лола дарахти ҳиёбон ва боғларни хушманзара қилади. Буни мактаб ва кўча четларига қатор-қатор қилиб ҳам экиш мумкин.

Бу дарахт Ўзбекистон шароитларида қиш совуқларига шунингдек ёзда ҳавонинг қурғоқ бўлишига анча чидайди. Бу ўсимлик ёруғсевар бўлиб қолганда кўчириб ўтказишга ярамайди,шунингдек шох-шаббаларни кесиш ва қайчиланишини кўтара олмайди. Бу дарах туруғини экиш йўли билан кўпайтирилади, лекин экилган уруғидан жуда озгинаси кўкариб чиқади. Шунга қарамай, бу дарахтни кўплаб экишга киришиш зарур.

Лола дарахтининг ёғочи яшилсимон сарғиш товланади, хушбўй бўлади, юмшоқ халқ хўжалигида кўп ишлатилади. Ўрта Осиё ва Ўзбекистон шароитида анча яхши ўсади, 60-70 йил яшайди.

Оила - Чинордошлар - Platanaceae

Туркум- Platanus

Тур - Platanus orientalis

Бу оилага битта туркум, 10 та тур киради. Улар Шимолий Америка, Канада, Мексика, Ўрта ер денгизи бўйлари, ғарбий ҳимолай, ХиндиҲитой , Болқон ярим ороли ва Ўрта Осиёда тарқалган. Бизда битта шарқ чинори ўсади. Чинорнинг ватани Ўрта Осиёда. Чинор манзарали ўсимлик сифатида кўчаларда, боғларда ўзига хос кўрк бериб туради. Чинор сербарг ўсимлик, баргида ён баргчалари бўлади. Куртагидан дастлаб барг чиқади, кейин гулга киради.

Гуллари бир жинсли, чангчи гули сарғиш бошчада, уруғчи гули қизил бошчада ҳосил бўлади. Шамол воситасида чангланади. Чангчилари 3Ғ4. баъзан эса 7 тагача етади. Уруғчи гуллари 5Ғ9 та мевача баргларнинг кўшилиб ўсишидан ҳосил бўлади.

Чинорлар ў000 йилгача умр кўради, табиатда 500, 1000 йил яшаган чинорлар учрайди. Сурхондарё вилояти бойсун туманига қарашли Сайроб қишлоғидаги чинорнинг танаси ковагида мактаб ташкил этилиб унда болалар таълим олиўган.

Чинор ёғочи қимматли қурилиш материали ҳисобланади, у мустаҳкамлиги жиҳатидан ёнғоқ ёғочидан қолишмайди. Шарқ чинори Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган.

Шарқ чинори (Platanus orientalis). Бўйи ў0ғў5 метрга етадиган дарахт. Барглари 3Ғ5 бўлакли. Гуллари шарсимон тўпгулга йиғилган, бир жинсли, кўш гулқўрғонли, чангчи гуллари 3Ғ8 та уруғчига эга. Меваси ёнғоқ. Апрель ойида гуллаб. Сентябрьоктябрда меваси пишади. Ўаҳар ва қишлоқларни кўкаламзорлаштириш учун манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Оила – Эмандошлар - Fagaceae

Туркум - Qilercus - Эман

Тур- Қизил эман- *Qilercus rober*.

Эмандошлар оиласининг 18 туркумга мансуб 900 га яқин турлари бор. Улар асосан баргини тўкадиган ёки доим яшил дарахт ва айрим буталардан иборат. Эманлар асосан Шимолий ярим шарда кенг тарқалган, қисман улар жанубий экваторда ўсади. Эманларнинг кўпчилик турлари жуда йирик дарахтлар бўлиб, баландлиги 35г40 га етади. Барглари оддий навбатлашиб жойлашган. Гуллари айрим жинсли, гулкўрғори оддий, тугунчаси устки, тўпгули кучала ёки каллакчадан иборат. Меваси бир уруғли ёнғоқча.

Эмандошлар оиласига мансуб ўсимликларнинг хўжаликдаги аҳамияти жуда катта. Улардан қимматбаҳо ёғоч маҳсулотлари олинади. Пўстлоғи эса ошловчи моддалар тайёрлашда ишлатилади. Эман манзарали ўсимлик сифатида кўплаб экилади. Ўзбекистонда унинг 7 та тури экилади.

Эман дарахтининг бўйи 40-50 м гача етадиган дарахт. Шохлари ёрилмаган, кумуш рангли, пояси ёрилган, қўнғир кулранг тусли пўстлоқ билан қопланган. Барглари тескари тухумсимон, патсимон бўлакли бўлиб, қисқа банди ёрдамида пояси билан шохларида кетма-кет ойнашган. Гуллари майда, кўримсиз, бир уйли ва бир жинсли. Оталик гуллари кучалага, оналиги 1-3 тадан бўлиб ёш новдаларда тшпланган. Меваси гулкўрғонининг қолдиғига жойлашган, узун бандли чўзиқ ёнғоқча. Истироҳат боғларида ва кўчаларда манзарали дарахт сифатида ўстирилади. Пўстлоғининг қайнатмаси буриштирувчи ва антисептик восита сифатида оғиз бўшлиғи касалликларида томоқ шиллиқ пардаси яллиғланишида, милк қонаганда, оғизда ҳид пайдо бўлганда оғизни чайиш учун ишлатилади. Баъзан ўтли қайнатмаси терининг куйган жойига ишлатилади.

Қизил эман (*Qilucus rober*). Бўйи 20-25 м ли дарахт. Шох-шаббаси кенг, новдалари Қизғиш-қўнғир рангда туксиз. Барглари тескари тухумсимон, ўйма, бўйи 6-12 см, эни 3-6 см. Тўпгули кучала ёки бошча. Апрель ойида гуллаб, сентябрда уруғлайди. Меваси кўсакча. Шаҳар кўчаларида ва хиёбонларда ўстирилади. (2-расм)

Оила- Ёнғоқдошлар- *Junglandaceae*

Туркум- Ёнғоқ- *Juglans*

Тур- Грек ёнғоғи- *Juglans regia*

Оила 7 та туркумга мансуб 60 та турни бирлаштиради. Асосан Евросиё ва Америкада тарқалган. Гуллари айрим жинсли, чангчилари кучаласимон тўпгулда жойлашган. Уруғчиси 2 та мевача баргнинг қўшилиб ўсишидан ҳосил бўлган. Тугунчаси остки, меваси ёнғоқ мева. Барглари тоқ патсимон мураккаб, эфир мой чиқарувчи безчалардан иборат. Ўзбекистонда оддий ёнғоқ (*Juglans regia*) ўсади. У Угам, Чотқол, ҳисор тизмаларида кенг тарқалган. Ёнғоқлар давр реликти ҳисобланади. Бўйи 30-40 метр, диаметри 1,5-2 м га етадиган дарахт. Шох-шаббаси кенг, очик ерларда новдалари ёзилиб, ерга тегиб ётади. Пўстлоғи тиник, кулранг қўнғир рангда. Ёш новдалари қиррали, қўнғир яшил куртаклари йирик. Барглари йирик тоқ патсимон, узунлиги 44 см гача бўлиб, барглар сони 9 тагача етади. Учидаги барги бошқаларига кўра йирик, эфир мойига бой. Гуллари кўримсиз, апрел ойининг бошларида гуллайди. Меваси тўда бўлиб жойлашган. Ёнғоғининг пўстини серэт пўстлоқ қоплаган бўлиб, унда йод, бўёқ ва ошловчи моддалар кўп бўлади.

Бу дарахт тез ўсувчи, қурғоқчиликка, совуққа ва шамолга чидамлидир. Серунум тупроқларни ёқтиради. Яшил даври 300-500 йил агар эски шохларини кесиб, парваришланса бундан ҳам кўп яшаши мумкин. Ёнғоқлар озиқ-овқат саноатида, техникада, мебел саноатида, табобатда эса доривор ўсимлик сифатида катта аҳамиятга эга.

Грек ёнғоғи (*Juglans regia*). Бўйи 15-30 метрга етадиган мевали дарахт. Шох-шаббаси кенг, танасининг диаметри 0,5-2 м ва кндан ҳам ортик йўғонликда. Барги йирик, мураккаб, тоқ патсимон. Гуллари айрим жинсли. Бир уйли ўсимлик. Чангчи гуллар кучалага тўпланган, уруғчи гуллар эса 1

ёки 2-3 тадан ўтган йилги новда учиди етишади. Май ойида гуллаб, меваси сентябрда пишади.

Оила- Толдошлар- Salicaceae

Туркум- Тол- Salix

Тур- Оқ тол- Salix alba

Бу оилага 3 туркумга мансуб 400-420 тур кирази. Улар дарё бўйларида, тўқайларда, ариқлар қирғоқларида, сувга сероб жойларда ўсади. Бу оилага мансуб ўсимликлар қишда баргини тўкиб туради. Оиланинг энг кенг тарқалган туркумлари тол (Salix) 350-370 турни, терак (Populus) 50-60 турни ўз ичига олади. Улар дарахт ва буталардан ташкил топган. Булар орасида мажнунтол, қоратол, тўронғил, кўк терак, қора тераклар бор. Барглари оддий, бутун. Гуллари бир жинсли, икки уйли. Шунингдек гулкўрғони йўқ. Толларда чангчилари 2 та, теракларда 6-40 та, уруғчиси ў та мевачи баргнинг қўшилиб ўсишидан ҳосил бўлган.

Оқ тол (Salix alba). Бўйи 10-15 м ли дарахт. Барглари йирик, ингичка ланцетсимон, ўткир учли, чети майда арратишли, устки томони тўқ яшил, ости кул ранг, ҳар икала томони тукли. Кучаласи барглари билан бир вақтда ҳосил бўлади. Апрель май ойларида гуллаб уруғлайди. Ёввойи ҳолда дарёлар бўйида ўсади. Манзарали дарахт сифатида кўп экилади. Мажнунтол (Salix babylonika). Бўйи 8-10 метрга етади. Барглари ингичка-ланцетсимон, туксиз. Кучаласи (тўпгули) барглاردан олдин ҳосил бўлади. Март-май ойларида гуллаб уруғлайди.

Республикамиз шаҳар ва қишлоқларида манзарали дарахт сифатида ўстирилади.

Туркум- Терак- Populus

Тур- Оқ терак- Populus alba

Терак тез ўсадиган дарахт бўлиб, илдизи чуқур эойлашади, танаси тўғри ва йўғон бўлиб ўсади. Ўрта Осиё шароитида танасининг йўғонлиги 1 м ва каттароқ бўлади. ҳар қандай тупроқли ерларда ўса беради, аммо унумдор тупроқларда жуда яхши ўсади. Япроқ ёзишдан олдин гуллайди, барвақт мева қилади, ҳар йили кўплаб уруғ тугади. Уруғ кўкариш қобилятини узок сақламайди. Яхши етилган бир йиллик новдасидан қаламчалаш йўли билан кўпайтириш мумкин.

Оқ терак (*Populus alba*). Бўйи 10-15 м ли дарахт. Шох-шаббаси ёйиқ ёки пирамидасимон. Барглари 3-5 нотекис бўлакларга бўлинган. Апрель-май ойларида гуллаб уруғлайди. Манзарали ва қурилиш материали олинадиган ўсимлик сифатида экилади.

Қора терак (*Populus nigra*). Бўйи 10-15 м ли дарахт. Шох-шаббаси пирамидасимон. Барг банди 2-4 см, барг пластинкаси 4-8 см. март-апрел ойларида гуллаб уруғлайди. Манзарали ва қурилиш материали олинадиган ўсимлик сифатида кўп экилади.

Оила- Гулхайридошлар-Malvaceae

Туркум- Бўритароқ- *Hibiscus*

Тур- Сурия бўритароғи- *Hibiscus syriacus*

Бу оилага 85 туркум, 1000 тур киради. Ўзбекистонда 6 туркумга мансуб 17 тури ўсади. Гулхайридошларга ўт, бута ва дарахтлар киради. Барглари оддий, қирқилган, панжасимон. Гуллари икки жинсли, актиноморф, гулкоса ва гултожбарглари 5 тадан. Уруғчиси ва чангчиси чексиз, тугунчаси устки меваси кўп уруғли, кўсакча.

Сурия бўритароғи (*Hibiscus syriacus*). Бута. Бўйи 2-3 м. танаси сершоҳ. Барглари бандли, тескари тухумсимон ёки деярли ромбасимон, уч бўлакли. Барг бандлари япроқларга нисбатан ўғ3 марта қисқа. Остки косачабарглари сони 5-10 та. Гултожлари оқ, пушти, қизил ёки сиёҳ рангда, гулкосача

баргларга нисбатан 2-3 марта узун. Июнь-сентябр ойларида гуллаб уруғлайди. Республикада кўп ўстириладиган манзарали ўсимлик.

Оила- Қарағайдошлар- *Ulmaceae*

Туркум- Қайрағоч

Тур- Андросов қайрағочи- *Ulmus androssovii*

Бу туркумнинг 140 га яқин турлари мавжуд бўлиб, Евросиёнинг мўътадил иқлими жойларида, Шимолий Америкада, Осиёнинг тоғли ҳудудларида ва дашт зонасидаги унумдор тупроқли ерларда ўсади. Ўзбекистонда шундан 13 тури учрайди.

Қайрағоч дарахти йирик манзарали дарахтлардан бири бўлиб, қайрағочдошлар оиласига киради. Бўйи Ўзбекистон шароитида 18 метр, тансасининг диаметри 65 см га етади. Бунинг ў тури: шох-шаббаси думалок берест қайрағочи ва шох-шаббаси пирамидасимон кўринишли вяз қайрағочи ўстирилади.

Қайрағоч қурғоқчиликка чидамли, айниқса ёш вақтида тез ўсади. Қирқ ёшга кирганда ўсиши секинлашади, лекин 80 ёшга киргунча ўсишдан тўхтамайди. Бу дарахт жуда узоқ яшаб, катта шох-шабба ҳосил қилади. Эрта кўкламда барг ёзмасдан олдин гуллайди. Меваси март-апрелда пишади. Аммо уруғи ўзининг кўкарувчанлигини тез йўқотади. Қайрағоч ҳар қандай ерда ўса олади. Аммо унумдор юмшоқ ерларда нам билан таъминланган бўлса яхши ўсади.

Андросов қайрағочи (*Ulmus androssovii*). Бўйи 10-15 м. Шох-шаббаси тигиз, шарсимон кўринишда. Март-апрел ойларида гуллаб уруғлайди. Шаҳар ва туман кўчаларида кўкаламзорлаштириш учун экилади.

Оила- Қатронғидошлар- *Celtidaceae*

Туркум- Қатранғи- *Celtis*

Тур- Кавказ қатранғиси- *Celtis caucasica*

Бу туркумга 70 га яқин тур киради. Уларнинг бўйи 15-18 метргача ўсадиган дарахтдир. Барглари оддий, қишда тўкилувчи, олдинма кейин жойлашган. Гуллари 2 жинсли, барг ёзиши билан бир вақтда гуллайди. Кавказ қатранғиси (*Celtis caucasica*). Дарахт, бўйи 10 метрдан ошади. Шохлари қўнғир ёки қизғиш қўнғир. Барг пластинкаси тухумсимон ромб кўринишида, узунлиги 3-7 см, эни 1-4 см. Гуллари баландлиги 1,5-5 см. Меваси шарсимон, қўнғир ёки тилларанг. Апрельда гуллаб, сентябрда уруғлайди. Тоғдаги йирик ва чағир тошли ёнбағирларда ўсади.

Оила- Тутдошлар- *Moraceae*

Туркум- Тут- *Morus*

Тур- Оқ тут- *Morus alba*

Бу оилага доим яшил ёки баргини тўкувчи, сут ширали дарахт, бута ва ўт ўсимликлар киради. Уларнинг барглари кетма-кет ва қарама-қарши жойлашади. Барглари бутун, ўйилган ёки қайчибарг. Тўпгуллари каллаксимон ёки бошоқсимон бўлиб, барг қўлтиғида жойлашган. Гуллари айрим жинсли, бир уйли ёки икки уйли. Гулқўрғони косачасимон, тўрт бўлакчали, чангчиси 4 та, уруғчиси 1 ёки 2 та мевачи баргдан иборат. Меваси ёнғоқча ёки сохта донакча. Бу оилага 53 та туркумга мансуб 6 та тури бор.

Тутнинг барглари тухумсимон, буйраксимон-тухумсимон, барг пластинкаси бутун 3-5 бўлаккли ёки патсимон қирқилган, аррасимон ёки икки марта аррасимон ўйилган қиррали бўлиб, банди ёрдамида поя ва шохларида кетма-кет ўрнашган. Бир жинсли (кўпинча икки уйли) майда, кўримсиз гуллари кучала тўпгулига жойлашган. Меваси оқ, қизил, қора рангли, ширин ёки нордон-ширин мазали, сершира, уруғли тўп мева.

Апрел ойида гуллайди, май-июнда пишади. Тут турлари асосан кенг қўламда экилади, лекин кўпинча ёввойилашган ҳолда ҳам учрайди.

Оқ тут (*Morus alba*). Дарахт. Барглари юпка. Меваси сершира шифобахш, кенг истеъмол қилинади. Апрель ойида гуллайди, меваси май-июнда пишади. Республикада кўплаб ўстирилади.

Оқ тут барги таркибида витамин С, каротин, эфир мойи, ошловчи моддалар, қандли ва бошқа моддалар бор.

Халқ табобатида қонни тозаловчи ва уни кўпайтирувчи, сийдик ҳайдовчи, ичакни мустаҳкамловчи, юрак ишини яхшиловчи ва иситмани туширувчи восита сифатида қўлланилади. Юрак касаллиги оқ тут меваси билан даволанганда анча яхши натижалар олинган.

Шотут (*Morus nigra*). Бўйи 7-8 м ли дарахт. Пўсти қизғиш-қўнғир. Барги бутун, қалин, ғадир-будур. Меваси тўқ бинафша, шифобахш, кенг истеъмол қилинади. Апрель ойида гуллаб, меваси май-июнда пишади. Доривор ва манзарали ўсимлик.

Шотут барги таркибида витамин С, бўёқ, ошловчи моддалар, мевасида қандлар, органик кислоталар, бўёқ, пектин, оксил ва бошқа моддалар бор.

Қуритилмаган барг шираси тиш оғриғини даволашда, меваси оғиз бўшлиғи касалликларида мева дамламаси билан оғиз ва томоқни чайиш буюрилади, иситма билан кечадиган касалликларда шотут мевасидан чанқов босувчи ичимлик тайёрланиб, беморга ичирилса фойда қилади. (3-расм)

Туркум- Қоғоз дарахти- *Broussonetia*

Тур- Қоғоз дарахти- *Broussonetia papyrifera*

Бу туркумга барг банди ва шохчаси узун тукли, уруғчи гулли шарсимон тўпгул ҳосил қиладиган дарахт киради. Унинг меваси анжирсимон, пишганда сариқ қизғиш рангли, истеъмол қилиш мумкин. Ўсимликнинг ватани Хитой ва Япония. Ўзбекистонда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Бу дарахт кул рус духобасимон туклар билан қопланган йирик барглари туфайли жуда чиройли кўринади. Қоғоз дарахти кўркамлиги,

тез ўсиши, уруғи ва илдизи бачкилари ҳамда илдиз парчалари орқали осон кўпайишга қарамай хиёбонларда кам экилади.

Оила- Раънодошлар- Rosaceae

Туркум- Наъматак- Rosa

Тур- Итбурун наъматак- Rosa canina

Оила 100 та туркумга мансуб 3000 минг дан ортиқ турларини бирлаштиради. Ўзбекистонда 11 туркумга оид 96 тури ўсади. Улар ер юзида жуда кенг тарқалган дарахт, бута ва ўт ўсимликлардан иборат. Кўпчилик турларда гуллари актиноморф, икки жинсли, айрим турларида зимогорф, чангчилари гулкоса ва гултожи баргларга тенг, косача ва гултожи баргларига тенг, косача ва гултож барглари 5 тадан бўлиб жойлашади. Уруғчиси кўп ёки битта. Мевалари турлича: резавор, сохта мева, барчак, ёнғоқ ва бошқалар.

Наъматак Раънодошлар оиласига мансуб, бўйи 1,5-3м, баъзан 6 м га етадиган тиканли бута. Новдалари эгилувчан бўлиб, ялтироқ, қўнғир-қизил ёки қизил-жигарранг пўстлоқ билан қопланган. Барглари тоқ патли мураккаб, 5-7 та тухумсимон, аррасимон қиррали баргчалардан ташкил топган бўлиб, банди ёрдамида пояси билан шохларида кетма-кет ўрнашган. Йирик пушти,қизил, сариқ ёки оқ рангли хушбўй 5 бўлакли гуллари 2-3 тадан шохчаларига жойлашган. Шакли ва ранги турлича, ширали, гул ўрнидан ҳосил бўлган сохта мевага эга.

Апрел-август ойларида гуллайди, меваси июл-октябрда пишади. Наъматак турлари Ўрта Осиёнинг ҳамма республикаларидаги ўрмонларда, текисликларда, тоғ этакларида, қуруқ ўтлоқ ён бағирларда, ёнғоқ ва арчазорларда, боғларда ва бошқа ерларда ўсади.

Наъматак турларининг мевасидан тайёрланган дамлама ва қайнатмалар халқ табobatiда меъда-ичак касалликларини (ич кетиш, қон аралаш ич кетиш, ичакнинг юқумли касалликларини) даволаш учун ҳамда бачадондан

қон оқишини тўхтатувчи, иситма қолдирувчи, ўт ва сийдик ҳайдовчи дори сифатида қўлланилади.

Итбурун наъматак (*Rosa canina*). Бўйи 3 м гача. Гули оқ ёки пушти, қаттиқ, учи бироз пастга эгилган, туби учбурчак бўлиб йўғонлашган. Барглари 5-7 япроқли, япроқлари оддий ёки 2 карра ўткир тишли, туксиз, узунлиги 15-50 мм. Косачабарглари учбурчаксимон, сиртдагилари қисман патсимон, узунлиги 2-3 см, қалин туклар билан қопланган, меванинг тўлиқ пишиш давригача тўкилиб кетади. Меваси 2-3 см, қизил, этли, тухумсимон ялтироқ. Май-июл ойларида гуллаб, июлғоктябрда мева беради. Тоғнинг пастки ва ўрта қисмидаги дарё ва сойлар бўйида, боғ, ёнғоқзор ва арчазорларда ўсади.

Наъматак меваси яна организмни қувватлантириш модда алмашинувини яхшилаш, сохта мевалари ичидаги ҳақиқий мевалари-ёнғоқчалари буйрак ва сийдик ҳайдаш учун ишлатилади.

Наъматак турлари мевасидан озиқ-овқат саноатида витаминга бой конфетлар ва қандолат маҳсулотлари тайёрлашда фойдаланилади.

Туркум- Япон беҳиси- *Chaenonielis*

Тур- Япон беҳиси- *Chaenonielis*

Бўйи 1,5-2 м. Ёш новдалари тиканли. Гуллари олов ранг-қизил, тўққизил, пушти ёки оқ. Гулкосага ва тожбарглари 5 тадан, чангчиси 20-30 та, устунчаси 5 та меваси олмасимон. 3-4 см. Март ойида гуллайди. Шаҳар кўчаларида ва хиёбонларда эрта баҳорги манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Меваси нордон, жуда хушбўй. Айниқса баъзи хиллари қип-қизил гуллари билан жуда ажойиб кўринида бўлади, шунингдек оқ гулли хили ҳам жуда кўринишли. (4-расм)

Япон беҳиси гуллари билангина эмас, балки лимон ранг, ноксимон кўринишли, диаметри 3-5 см катталиқда бўлган мевалари билан ҳам манзаралидир.

Туркум- Ирғай- *Cotoneaster*

Тур- Камгулли ирғай- *Cotoneaster oliganthus*

Камгулли ирғай (*Cotoneaster oliganthus*). Бўйи 1 метргача. Тўпгулли гулдастасимон, 2-5 гулдан ташкил топган, қисқа бандли. Меваси қизил, кенг эллипссимон, учи бир оз этдор, қизил косачабарглари ўраб туради. Май-июн ойларида гуллаб, август-сентябрда меваси пишади. Тоғ ёнбағирларида, қоялар ёруғида ўсади.

Бу ўсимлик асосан йирик бута шаклида бўлиб, яхши парвариш қилинганда йирик дарахт тусини олади. Ўзбекистон шароитида ўстириладиган ирғай турлари қурғоқчиликка, совуққа анча чидамли, ёзнинг иссиқ кунларига бардош беради. ҳар қандай шароитида ўса беради.

Бу ўсимлик ўзининг қизил мевалари билан қопланганда жуда чиройли бўлиб кўринади. Бунинг хуш манзара япроқлари уни янада чиройли қилади. Бу ўсимлик тупроқни ҳимоялаш хусусияти билан ҳам катта аҳамиятга эга.

Ирғай иккинчи йили етиладиган уруғи билан кўпайтирилади. Янги йиғиштириб олинган уруғи кузда экиладиган бўлса стратификация қилинмайди, аммо кўкламда экилса, у албатта стратификация қилинади. Бу ўсимлик бир йиллик қаламчаси, айниқса илдиз парчаси ва бачкиси билан ҳам кўпайтирилади.

Япроғи яхлит, чети текис, чўзиқ тухум шаклида, учи найзасимон, бўйи 8 см, эни 4 см га боради, гули сариқ бўлиб, апрелда очилади. Меваси анча йирик, чўзиқ шаклда, серэт, тўқ қизил рангда. Ирғай ёғочи жуда чиройли, оғир пишиқ, пластик, ўзаги сарғиш, ёғочи ҳар хил буюмлар яшашда ишлатилади.

Оила- Бурчокдошлар- *Fabaceae*

Туркум- Гледичия- *Gleditchia*

Тур- Тикан дарахт- *Gleditchia friacanthus*

Бурчокдошлар оиласи энг катта оилалардан бири бўлиб, 650 туркумга мансуб 18000 турни ўз ичига олади. Бу оила вакиллари Ер шарининг ҳамма қуруқликларда учрайди. Ўзбекистонда эса 35 туркумга оид 422 тури ўсади.

Тикан дарахти (*Gleditchia friacanthus*). Бу манзарали дарахт дуккаклилар оиласидан бўлиб, бўйи 20-30 м га етади. Бу тез ўсиши, қурғоқчиликка ҳамда ўаҳарнинг ноқулай шароитларига бардош бериши, боғ зараркунанда ва замбуруғ касалликлари билан оғримаслиги, Ўзбекистон шароитида қиш совуқларидан мутлақо шикастланмаслиги билан ажралиб туради. Гледичия дарахти шох-шаббаси, нафис барглари туфайли жуда кўринишлидир. Япроғи тўқ-қизил, ялтироқ тусини кузгача йўқотмайди. Гули майда, яшилсимон, май-июнда гуллайди. Меваси йирик қўнғир малла тусдаги узун дуккаклардан иборат. Бу дарахт 8-10 ёшга кирганда мева қила бошлайди. Гледичия ҳар қандай тупроқда ўса олади. Қурғоқчиликка чидайди, ёруғ жойларда тез ўсади. 20-25 ёшлик дарахтининг бўйи 15 м га етади. Бу дарахт уруғидан кўпайтирилади. Бу дарахтнинг ёғочи жуда қаттиқ бўлиб, вагонсозлик ва мебелчилик саноатида ишлатилади. (5-расм)

Туркум- Аморфа- *Amorpha*

Тур- Бутасимон аморфа- *Amorpha fruticosa*

Бутасимон аморфа (*Amorpha fruticosa*). Бўйи 1-2м. Барглари тоқ патсимон, 9-17 см, 9-10 жуфт чўзиқ-овалсимон баргчалар ҳосил қилади. Июнь ойида гуллайди. Манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Туркум- Софора- *Sophora*

Тур- Япон софораси- *Sophora japonica*

Япон софораси (*Sophora japonica*). Бўйи 10 м гача. Ёш новдалари сарғиш-яшил. Барглар тоқ патсимон, тез ўсиши, танаси силлиқ ва текис япроқлари патсимон жойланиши, сарғиш гулларининг тўда-тўда бўлиб жойланиши, япроғининг кеч тўкилиши, дориворлик хусусияти ва бошқа яхши хислатлари жихатидан оқ акас ва бошқа зот дарахтлардан анча устун туради. Япон сафораси қурғоқчиликка чидайди, заракунандалар билан

шикастланмайди. Июнь-июлда гуллайди, меваси чуткасимон дуккакдан иборат, уруғи майда, думалок ва ялтирок. Бу дарахт уруғини экиш йули билан кўпайтирилади.

Ёғочи сарик, узаги кўнғир тусда, қаттиқ ва эластик булади.

Туркум- Альбиция – Albizzio

Тур- Шойи дарахти – Albizzioa julibrissin

Шойи дарахти (Albizzioa julibrissin). Буйи 4-5м. Барглари 2 марта патсимон қирқилган, 12-48 см. Гуллари айрим жинсли, шарсимон паллакчага тўпланган. Гултожиси варонкасимон, тожибарглари кенг ханжарсимон, ташқи томондан ипаксимон туклар билан қопланган. Чангчилари пушти, дуккагининг узунлиги 7-15 см, эни 1,5-2,5 см. Июнь-июл ойларида гуллаб уруғлайди.

Оила- Сохтакаштандошлар – Hippocastanaceal

Туркуми- Сохта каштан – Aesculus

Тур- Сохта каштан - Aesculus hippocastanum

Сохтакаштандошлар оиласига мансуб, кўп экиладиган, манзарали дарахт.

Бўйи 20-30 м, диаметри 1 м ва ундан хам йўғон булади. Барглари панжасимон мурраккаб, гуллари сарик ва пушти доғли оқ бўлиб, конуссимон йирик шингиллар ҳосил килади. Меваси сирет, юмалок кўсакча бўлиб, юмшок тиканлар билан қопланган. Уруғдан, илдиздан ва илдиз бачкиларидан кўпаяди. Ёғочи юмшок ва енгил булиб, фанер тайёрлаш учун ишлатилади. Апрель- май ойларида гуллаб август- сентябрда кўсаклари пишади. Манзарали ўсимлик.(6-расм)

Оила- Зарангдошлар – Aceraceal

Туркум- Заранг - Acer

Тур- Чинорбарг заранг - Acer platanoides

Бу оилага мансуб ўсимликларнинг оддий ёки мураккаб, қарама- қарши жойлашган. Гуллари асосан бир жинсли. Гулкосача ва гултожбарглари 4-5 тадан, чангчиси 8 та. Меваси 2 қанотчали учма мева. Зарангдошлар икки туркумга оид 120 турни бирлаштиради.

Чинорбарг заранг (*Acer platanoides*). Дарахт бўйи 20 м гача. Шаҳар кўчаларида ўстирилади. Апрель ойида барг ёймасдан олдин гуллайди, августда мева беради. Бу дарахт кўкаламзорлаштириш учун кўп экилади. Тупроқ қатлами қалин, серунум ва ўртача нам ерларда яхши ўсади. Япроғи йирик, дағал 5 бўлакли, бандига уланган томони юраксимон. Барг ёзиш билан бирга ёки ундан олдин гуллайди. Меваси ясси, ялонғоч, қанотчалари бор. Бу дарахт уруғи бачкилари билан кўпаяди.

Ёғочи пишиқ, қаттиқ, ялтироқ, туси сарғиш ёки қизғиш оқ бўлади. Мебель саноатида ишлатилади.

Семенов заранги (*Acer semenovii*). Бута ёки дарахт, бўйи 10 м гача. Ёввойи ва маданий ҳолда ўсади. Май-июн ойларида гуллаб, август-сентябрда уруғлайди. Баргчалари асосан 5-7 бўлакли, ҳосилли шохчалари баъзан 3 бўлакли. Барглари анча йирик, узунлиги 5-18 см, эни 8-22 см, 5-7 бўлакли. Ёш новдалари қизғиш-сарик. Тўпгулли туксиз.

Оила- Айлантдошлар- *Simoroubiaceae*

Туркум- Айлант- *Ailanthus*

Тур- Сассиқ дарахт *Ailanthus altissima*.

Айлант дарахти Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Йирик патсимон япроғи ва шох-шаббасининг чиройли кўриниши туфайли бу дарахт хиёбонларга тўда-тўда қилиб, шунингдек кўчма қумларни, жар соҳилларини, канал ва катта ариқ четларини мустаҳкамлаш мақсадида ҳам ўтказилади. Айлант дарахти йирик бўлиб, бўйи 20 м га етади. Бу дарахт уруғи ва илдиз бачкилари орқали кўпайтирилади. ҳар қандай ерда ўса олади. Бу ўсимликнинг бир ёзда ўсиши 2 м га етади. Гули майда, яшилсимон сарик бўлиб қалин рўваксимон гулдастада жойланади. Гуллаш вақтида унинг оналикули хушбўй хид

чиқаради. Бу дарахтнинг ёғочи қаттиқ бўлиб, мебел саноатида фойдаланилади.

Айлант дарахти қурғоқчиликка, тупроқнинг шўр бўлишига ҳамда шаҳарнинг чанг-тўзонларига яхши чидаш беради.

Сассиқ дарахт (*Ailanthus altissima*). Бўйи 20-ў5 м. Барглари мураккаб патсимон. 45-60 см, 11-25 жуфт баргчалар ҳосил қилади, ёқимсиз сассиқ хидли. Гуллари икки жинсли. Гулкосабарги 5 та, тожбарги 5-6 та, яшил-сарик, чангчиси 10 та. Меваси бир уруғли 1-6 та қанотли мева. Май ойида гуллаб, июл-августда уруғи етилади. Шаҳар ва қишлоқларда экилади. Уруғидан осон кўпайиб тез ўсади.

Оила- Чилонжийдадошлар- *Rhamnaceae*

Туркум- Чилонжийда- *Ziziphus*

Тур- Оддий чилонжийда- *Ziziphus jujube*

Оилага 60 та туркумга оид 900 дан ортиқ тур киради. Улар Ер юзиди кенг тарқалган. Ўзбекистонда 3 та туркумга мансуб 6 та тури ўсади. Булар бута ва паст бўйли дарахтлардан иборат. Гуллари майда, кўримсиз, актиноморф 4-5 бўлакли, асосан икки жинсли. Меваси турлича.

Ўзбекистонда 3 та туркумга мансуб 6 та тури табиий ва 2 та туркумга оид 2 та маданий тури ўсади. Улар доривор ва озиқ-овқат ўсимликлар сифатида жуда қадрланади. Июньиюл ойларида гуллайди, меваси август-сентябрда пишади.

Халқ табобатида чилонжийданинг барги ва меваси ишлатилади. Баргини ўсимлик гуллаганда ва меваси пишишдан олдин йиғилади ва соя ерда қуритилади. Меваси яхши етилиб пишганда йиғиб олинади ва очик ҳавода-қуёшда қуритилади. Чилонжийда барги таркибида 0,36% сапонинлар, 3,7% флавоноидлар, 6,6% қандлар, 292,5 мг% витаминС, смолалар 8,8%, шиллиқ 9,46% ошловчи моддалар мевасида 30% гача қандлар 25% гача органик кислоталар, 3,5% флавоноидлар витамин С, ошловчи моддалар бор.

Чилонжийда меваси қадимдан халқ табобатида турли касалликларни даволашда қўлланилади. Абу Али Ибн Сино ҳам чилонжийдани кўкрак оғриғи, ўпка, буйрак ва сийдик пуфағи касалликларини даволаш учун ишлатган. (7-расм)

Оила- Жўкадошлар- Tiliaceae

Туркум- Жўка- Tilia

Тур- Юракбарг жўка- Tilia cardata

Жўка-жўкадошлар (Tilia cardata) оиласига мансуб, бўйи 25 м гача етадиган дарахт. Барглари ўткир учли, аррасимон қиррали бўлиб, узун банди ёрдамида шохларида кетма-кет ўрнашган. Хушбўй сариқ 5 бўлакли гуллари 5-11 тадан ярим соябон гул тўпламига жойлашган. Меваси тукли, 5 қиррали ёки шарсимон, майдароқ ёнғоқча.

Июн-июл ойларида гуллайди, меваси август сентябрда етилади.

Гули таркибида 0,05% эфир мойи, витамин С, каротин, силлиқ ошловчи ва бошқа моддалар бор.

Халқ табобатида шамоллаш касалликларида терлатувчи, қон оқшини тўхтатувчи восита сифатида қўллинилади. Дамламаси яна йўтални, турли асаб касалликларини ва бош оғриғини даволашда ишлатилади. Иссиқ дахлама билан томоқ оғриганда томоқ чайилади.

Юракбарг жўка (Tilia cardata).

Манзарали дарахт. июнда гуллаб сентябр ойида уруғлайди. Барг бандлари 3-6 см. Япроқларининг бўйи 5-8 см, эни 6-9 см. Тўпгули 3-9 гулли. Тожбарглари оқш сариқ.

Оила- Жийдадошлар - Elaeagnaceae

Туркум- Жийда- Elaeagnus

Тур- Ингичка барг жийда – Elaeagnus angustifolia

Бу оила 3 та туркумга мансуб 40 га яқин турни ўз ичига олади. Улар Шимолий шарнинг субтропик ва мўътадил иқимли ҳудудларда тарқалган. Ўзбекистонда 2 та туркумга оид 5 та тури ўсади. Битта туркуми

Австралиягача боради. Улар бута ва дарахтлардан иборат. Гуллари 2 жинсли. Ўзбекистонда жийда доривор ва истеъмол қилинадиган ўсимлик сифатида жуда қадрланади.

Ингичкабарг жийда (*Elaeagnus angustifolia*). Бўйи 3-8 метр. Ёш новдалари ва барги оқ кумуш ранг. Барглари наштарсимон ёки эллипссимон-наштар шаклида, узунлиги 3,5 см, эни 7-18 мм. Гуллари ҳидли, 4 бўлакли, 4 чангчили. Май ойида гуллаб сентябр-октябрда меваси пишади. Тўқайларда ўсади.

Жийда меваси халқ табobatiда меъда-ичак касалликларида (ич кетганда, айниқса болаларда), юқори нафас йўллари шамоллашида қўлланилади. (8-расм)

Оила- Шилвидошлар- Caprifoliaceae

Туркум- Учқат- Lonicera

Тур- Майдагул учқат- Lonicera micrantho

Майдагул учқат (*Lonicera micrantho*). Бўйи 2,5-3 м. Баргларининг узунлиги 1,5-3 см, эни 0,6-1,7 см. гул банди 1-2 см. май ойларида гуллаб, июн-августда уруғлайди. Манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Гултожиси оқиш пушти. Ёш шохчалари ўалин тукли. Гул олди баргчалари тугунчадан қисқа.

Туркум- Бузина- Sambucus

Тур- Қора бузина- Sambucus nigra

Қора бузина (*Sambucus nigra*). Бўйи 4,5 м гача бўлган бута. Барглари 25-30 см. Баргчалари 5-7 та, узунлиги 12 см, эни 6 см. Гултожи оқ-сарғиш, меваси резавор, ялтироқ шарсимон, қорамтир-сиёҳ ранг. Май-сентябр ойларида гуллаб, июл-сентябрда уруғлайди. Манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Оила- Бигнониядошлар- Bignoniaceae

Туркум- Кательпа- Catalpa

Тур- Бигнониянамо катальпа- *Catalpa bignonioides*

Умумий тарқалиши Шимолий Америка. Унинг бўйи 15-20 метрга боради. Барглари новдада навбатлашиб жойлашади. Гуллари сарғиш йўл-йўл ва қизғиш нуқталар билан қопланган, оқ қизил рангларда бўлиб, йирик шингилсимон тўпгул ҳосил қилади. Меваси ингичка узун кўсак шаклида бўлади. Ўрта Осиё ва Кавказда уруғидан ва қаламчасидан экиб кўпайтирилади. Ёғочи енгил, юмшоқ бўлиб, сувга нисбатан чидамли. Ўз ватани Америкада сув ости иншоотлари қурилишида ишлатилади.

Бигнониянамо катальпа (*Catalpa bignonioides*). Дарахт. Бўйи 6-8 м. Барглари 10-30 см, кенг тухумсимон. Барг бандлари 16 см гача. Гуллари оқ, қайтоқиси 4 см гача. Меваси кўсакча, цилиндрсимон, 20-40 см. Манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

Хулоса

Юнусобод тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталарни ўрганиш асосида қуйидаги хулосаларга келдик.

1. Юнусобод тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталар 21 оила, 29 туркум ва 33 турни ўз ичига олади.
2. Юнусобод тумани атрофида тарқалган дарахт ва буталар ҳаётий шаклларига нисбатан таҳлил қилинганида 26 та дарахт, 6 та бута ўсимликлар эканлиги аниқланди.
3. Ўрганилган ўсимликлар халқ хўжалигида ишлатилишига кўра таҳлил қилинди. Улардан манзарали 24 турни, озиқ-овқат 5 турни, доривор 4 турни ташкил этди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ахунов. Х. М. Определитель деверьев и кустарников горных районов Узбекистана. Тошкент 1990 й, 87-бет.
2. Буригин. В. А, Жонгуров. Ф. Х. Ботаника. «Ўқитувчи» Тошкент 1997 й, 351-бет
3. Бачанцев. В. П. «Флора Узбекистана» Изд «Фан» Тошкент 1953 й, 400-бет.
4. Буш. Н. А. Систематика высших растений. Учпедгиз. Москва 1959 г, 534 ст.
5. Бавтуто Г.А., Еремина В.М., Жигар М.П. Атлас по анатомии растений Учеб.пособие для вузов. Минск. “Ураджай”, 2001. – 146 с.
6. Жуковский. П. М. Ботаника. Изд «Высшая школа» Москва 1982 г 279-667 ст.
7. Еленевский. А. Г, Соловьева. М. П, Тихомиров. В. Н. Ботаника. Систематика высших, или наземных растений Асодема Москва 2001 й, 429 ст.
8. Зокиров. Қ.З, Жамолхонов. Х.А. Ўзбек ботаника терминологияси масалалари «Фан» Тошкент 1996 й, 43 бет
9. Зокиров. Қ. З, Набиев. М. М, Пратов, Ў. П, Жамолхонов. Х. А. Русча-ўзбекча ботаника терминларининг қисқача изоҳли луғати. Ўз.Фа.нашр. Тошкент 1963 й, 153 бет
10. Зоҳидов. Ҳ. Шифо хазинаси 11 к «Янги аср авлоди» 2000 й, 176 бет
11. Курсанов. Л. И, Комарницкий. Н. А, Мейер. К. И, Раздорский. Ф. А, Уранов. А. А. Ботаника, 2 том Ўзб. Рес. Ўрта ва Олий мактаб давл. Нашр. Тошкент 1963 й, 513 бет
12. Махмудов А, Тоғаев. И. Юксак ўсимликлар бўйича амалий машғулотлар. «Университет» Тошкент 1994 й, 85 бет
13. Набиев. М. М. Ботаника атлас луғати «Фан» Тошкент 1969 й, 253 бет

- 14.Набиев. М. Сабзавот резавор мевалар, зираворлар хосияти «Меҳнат»
Тошкент 1990 й, 160 бет
15. Определитель растений средний Азии Изд «Фан» Т II. Тошкент 1971 г,
362 ст
16. Определитель растений средний Азии Изд «Фан» Т VI. Тошкент 1993 г,
692 ст
17. Определитель растений средний Азии Изд «Фан» Т VII. Тошкент 1983
г, 414 ст
- 18.ПратовЎ.П., М.М.Набиев. Ўзбекистон юксак ўсимликларининг замонавий
тизими. «Ўқитувчи» Тошкент 2007 й, 62 бет
- 19 Пратов У.П, М.М.Набиев Ўзбекистон юксак ўсимликларининг замонавий
тизими. «Ўқитувчи» Тошкент 2007 й. 62 бет
- 20.Ҳамидов А., Набиев М., Одилов Т. Ўзбекистон ўсимликлар аниқлагичи
«Ўқитувчи» Тошкент 1987 й, 327 бет
- 21.Ҳамидов П., Шукруллаев Е., Тарасова Ю., Қурбонов А., Умрзоқов.
Ботаника асослари «Меҳнат» Тошкент 1990 й, 318 бет
- 22.Яковлев. Г. П. Ботаника Москва 2001 г. 647 ст